

כליאה של הדרת-כבוד

שתלטנות קיצונית כלפי נשים נשואות בישראל

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת:

אילנה קוורטין

היחידה ללימודים בין-תחומיים
התכנית ללימודי מגדר

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

חשון, תשע"ט

רמת גן

תקציר

עבודה זו עוסקת בתופעה מגדרית של זוגיות פוגענית שאינה כוללת יסוד של אלימות פיזית ובוחנת אותה בעדשה חדשה, המשלבת בין ארבע דיסציפלינות שונות – מגדר ואלימות כלפי נשים במשפחה; משפט ויחסה של המדינה לנשים בתוך מערכות נישואין; תיאוריית הכבוד; ותחום ניהול ויישוב הסכסוכים. מטרת המחקר הייתה לשיים, למסגר ולהגדיר את התופעה על מכלול רכיביה, לזהותם ולהגדירם. כמו כן, לברר מה הם מאפייני התופעה, היכן וכלפי מי היא מתרחשת וכיצד ניתן למקמה בשיח האקדמי, האקטיביסטי, והפמיניסטי-משפטי, ולבסוף – להציע כיוון להסדר משפטי המתייחס אל התופעה בכללותה.

"אני רוצה לשבור את הקירות" היו מילותיה של ריקי כאשר התקשרה לשוחח עימי על נישואיה. שיחה זו הולידה מפגש בינינו שבו התוודעתי לראשונה לתופעה חברתית המתרחשת בתוך משפחה ובמשפחות נוספות בישראל. ריקי סיפרה על קללות, ביזוי והשפלה מצד בן זוגה, האשמות, התעמרות יומיומית, כבילה לתפקידים מגדריים, איסורים והגבלות, דרישות מיניות והכפפה לסדר יום של ציות וריצוי. נוסף על כך, ריקי לא הורשתה לנהוג ברכב, מודרה ממידע על אודות מצבה הכלכלי של המשפחה, חויבה בדיווח על פעולותיה היומיומיות, לא הורשתה לעבוד מחוץ לביתה וניתן לה – בחווייה שלה – מעמד של קטינה, כאחד הילדים. עם זאת, בעלה לא היכה אותה וריקי אף לא הביעה רצון להתגרש ממנו. המפגש עם ריקי עורר את המוטיבציה לצאת למחקר זה, שבוחן לעומק תופעה חסרת שם ולפיכך גם חסרת התייחסות משפטית.

במסגרת המחקר שנערך במתודולוגיה איכותנית פמיניסטית, בוצעו ראיונות עם נשים יהודיות ישראליות נשואות בראיונות עומק חצי מובנים. בין המראיינות נכללו נשים צעירות, מבוגרות, אימהות לילדים, נשים שמתגוררות בעיר או בכפר, בצפון, בדרום ובמרכז הארץ. מן הראיונות שתומללו מוצו תמות בהליך שמוכר כתיאוריה מעוגנת בשדה.

נמצא שמערכות משפחתיות זוגיות שאפשר להגדירן כפוגעניות כלפי בנות זוג ומזיקות להן, מכילות מגוון של מאפיינים בעייתיים השלובים זה בזה ומגבירים זה את זה. אחד המאפיינים הללו, האלימות הפיזית כלפי האישה, זכה לתשומת לב הן בשיח המשפטי והן בזה החברתי-תרבותי. אולם, מאפיינים רבים אחרים אינם זוכים לאותה בולטות, ואחדים מהם כלל לא זוהו או הומשגו במילים. אף אלה מהמאפיינים אשר הומשגו, נבחנו עד כה כל אחד בפני עצמו, בנפרד מן האחרים. לפיכך, עד כה לא הוגדרה התופעה של שתלטנות קיצונית בין בני זוג בתוך המערכת המשפחתית באופן הוליסטי, המקיף את כלל רכיביה. קל וחומר שלא הוגדרה מערכת פוגענית שיסוד האלימות הפיזית נעדר ממנה. בהיעדר הגדרה כזו, לא ניתן היה עד היום לפתח טיפול משפטי כולל שיתמודד עם תופעה זו וייתחם לכלל יסודותיה הפוגעניים.

התופעה שנחשפה, אשר מוצע לכנותה "כליאה של הדרת-כבוד", התבררה כחוצת מאפיינים דמוגרפיים וסוציולוגיים, שכן אין היא מתקיימת בקרב הציבור המסורתי והשמרני בלבד, כי אם אף בציבור המודרני הכללי. המונח "כליאה" מתייחס לכך שהנשים כפופות למסגרת של תפקידים מגדריים אשר כולאים אותן באופן שקוף ובלתי נראה. דלת הבית אינה נעולה, אך הן כלואות הלכה למעשה ואינן מקבלות החלטות חופשיות ועצמאיות לגבי פעולות פשוטות ויומיומיות. המונח "הדרת-כבוד", honor, לקוח מהטיפולוגיה שערכה אורית קמיר למושג הכבוד, ומציין את התשתית הערכית להתנהגויות ולפרקטיקות שמפעילים הבעלים כלפי נשים אלה. המושג מתייחס למעמדו של בן הזוג מול בת זוגו, בתוך מבנה חברתי מסורתי השופט את "גבריותו" על פי מידת השליטה והאדנות שהוא מפגין כלפי האישה "שלו". הדרת-הכבוד של הגברים מהווה את הבסיס וההצדקה לתופעת כליאת הנשים שנחקרה, ולכן היא המפתח להבנתה.

ממצאי המחקר מזהים שישה תחומי חיים שבהם מתקיימת התופעה בחייהן של המרואיינות. שישה תחומים אלה זכו להתייחסות בסעיף ההגדרות בהצעת החוק שנוסחה בעקבות ממצאי המחקר:

1. **שתלטנות באמצעים מילוליים ונפשיים**: צעקות, קללות, גידופים, עלבונות, השפלות, לעג, ביוש, האשמות שווא, או הכפפתו של אדם לאווירה של פחד ואיומים לרבות באמצעות זריקה וניתוח של חפצים ורהיטים בבית, או שיבוש יכולתו של אדם לנהל את חיי היומיום באופן שקט ונינוח, בין היתר באמצעות היטפלות קנטרנית למעשיו, שליטה הדוקה באופן בלתי סביר על פעולות יומיומיות טריוויאליות שלו או הצרה של תחומי אחריותו בתוך המשפחה.
2. **שתלטנות כלכלית**: הגבלת שימושו של אדם בוגר במשאבים כלכליים שהוא זכאי להשתמש בהם על פי חוק, או מניעת מידע מלא לגביהם, והכול באמצעות חסימת גישתו של אותו אדם לידע או לאמצעים המאפשרים ביצוע פעולות פיננסיות, חיובו לפנות לאחד מבני המשפחה או לאדם אחר לשם ביצוע פעולות פיננסיות או פיקוח צמוד על פעולותיו הפיננסיות.
3. **שתלטנות מינית**: כפייה מינית או תובענות מינית שאינן מתחשבות ברצונו החופשי של אדם, או התעלמות מיוזמותיו המיניות, והכול באופן המבטל את תחושת הסובייקט שלו.
4. **שתלטנות פטריארכלית**: התייחסות קבועה לאדם כאל קטין הכפוף לחסות גבר בגיר, לרבות פיקוח ומעקב צמודים תוך פגיעה בפרטיותו.
5. **שתלטנות באמצעות הגבלה**: פגיעה ביכולתו של אדם ליצור, לקיים או לטפח קשרים קרובים עם בני משפחה, חברים וידידים; בידודו של אדם ומניעתו מקיום מגע חופשי עם הציבור הרחב; נקיטת פעולות שיש בהן כדי להוביל לבידודו החברתי של האדם; נקיטת פעולות שיש בהן כדי לפגוע באופן בלתי סביר בפרטיותו של האדם, לרבות באמצעות הקלטה; דרישת דיווח על מעשיו ומקום הימצאו; או הגבלת חופש התנועה שלו, לרבות שימושו ברכב.
6. **שתלטנות ביחס להתפתחות אישית**: הגבלה חד-צדדית של לימודים, הכשרה או השתלמות מכל סוג או של יציאה לעבודה של אדם הזכאי לעשות זאת על פי חוק.

נמצא כי הרכיבים הללו מתקיימים אצל כל אחת מהמרואיינות בהרכבים שונים, במינונים שונים ובתקופות שונות של חיי הנישואין. מכלל הראיונות עלה שגם במקרים שבהם מופע בודד של אחד מהיסודות הללו אינו חמור במיוחד, הצטברותם לאורך זמן והעובדה שהם חולשים על תחומי חיים רבים, מולידים תופעה חמורה אשר גורמת נזקים ממשיים. מכאן שייחודיותה של תופעה זו הוא שהמכלול – כלומר שימוש מוקצן במספר רב של סוגי התנהגות שתלטנית יומיומית – מייצר את המצב הטוטלי שיוצר כליאה של הדרת-כבוד (אלימות פיזית היא, כמובן, רכיב שיכול להצטרף למכלול זה, אך פוגעות מסוג זה לא נחקרה במסגרת הנוכחית היות שהיא זכתה זה מכבר להתייחסות ולטיפול משפטי).

החוק והמשפט מורגלים להתמודד עם התנהגויות אשר כל אחת מהן בנפרד גורמת, בבירור, נזק מוכר ומוחשי. הם מתקשים לזהות נזקים הנגרמים מהצטברות של מכלול התנהגויות השלובות זו בזו. אולם, על אף הקושי להעניק מענה לנזק שאינו נגרם באחת אלא כתוצאה מתהליך ממושך מרובה גורמים, נראה שלקראת סופה של שנת 2018 בשלה העת להציע הגנה משפטית גם לתופעות שנתפסות כאפורות ומעורפלות, הנוגעות לחייהן של נשים ומשפיעות על מעמד האישה במשפחה ובכלל. ההשראה לטענה זו הם מחקרים פורצי דרך בפמיניזם המשפטי, כגון מחקרן של דנציג-רוזנברג ולבנקרון (2015) שבו הן משיימות "אלימות הגירתית", וכן חקיקתו של החוק למניעת הטרדה מינית והטמעתו בעשרים השנים האחרונות. במובן זה, המחקר הנוכחי מצטרף למסורת של שיום, הגדרה וטיפול בתופעות הנוגעות לחייהן של נשים אשר חשיפתן תורמת להבנה מעמיקה שלהן, ובסופו של דבר גם להגנה על הנשים המושפעות מתופעות אלה.

"הצעת החוק למניעת שתלטנות קיצונית במסגרת משפחה" – שנוסחה במסגרת המחקר הנוכחי והכוללת את ההגדרות דלעיל – קובעת כי הצטברות מופעים חוזרים של ההתנהגויות המנויות בחוק, לאורך זמן ובאינטנסיביות גבוהה, מזכה בסעד מסוג פיצוי ללא הוכחת נזק ובצו הגנה. הצעת חוק זו הינה טיוטה ראשונית לדיון ובוודאי תצריך חשיבה נוספת מצד מחוקקים/ות, אקדמאים/ות ואקטיביסטים/ות לשם פיתוח ודיוק.

לצד הצעת החוק, מציע מחקר זה מודל תיאורטי סכמטי להתבוננות בתופעה המכונה במחקר הנוכחי 'כליאה של הדרת-כבוד' ולהערכת חומריתה. בהשראת המודל של אזר (1978) לניתוח קונפליקטים חברתיים מתמשכים, שאותו פיתחתי במודל המתאר את הקונפליקט בין ישראל לחמאס (2013, 2015), ובהתבסס על תיאוריית הכבוד (קמיר, 2004), מציג מחקר זה מודל של התופעה ועוצמתה על ציר הזמן ומשרטט אותו כמוסבר להלן.

ציר הזמן שבוחן המודל נע בין תחילת מערכת היחסים ובין סיומה. ציר העוצמה מודד את עוצמת הפגיעה כתוצר של מספר תחומי החיים שבהם הפגיעה מתרחשת – כגון פגיעה נפשית, חסימת נגישות להשכלה ולתעסוקה מחוץ לבית, התחום המיני, התחום הכלכלי, קבלת החלטות בבית, הגבלת תנועה ומרחב, פגיעה בפרטיות, בידוד מהסביבה הקרובה – וכן כתוצר של מספר הפגיעות בכל אחד מהתחומים לאורך מערכת היחסים. זאת, מכיוון שלעיתים הפגיעה מתקיימת במספר תחומים מועט אך מספר המופעים רב, ולעיתים המופעים אינם רבים אך הפגיעה החולשת על תחומי החיים כוללנית ביותר, ובשני המקרים מדובר בעוצמה גבוהה.

בתווך, בשטח הכלוא בין הצירים, מצוי "טווח חלומות" שבו מצופות הנשים לפתח את עצמן, לדאוג למימוש עצמי, לגדול ולצמוח כסובייקט, לחלום ולהגשים. המודל מציע סף עליון אשר הולך ומתרחק ולכן אינו נחצה. הסף העליון מסמן מעבר לעולם של פגיעה בכבוד סגולי ואת זיהוי התופעה כפוגענית. התרחקות הסף העליון במודל מבטאת את הרעיון המרכזי, אשר לפיו ככל שעובר הזמן גדלה הסבילות של האישה כלפי הפרקטיקות המופעלות נגדה וקטן הסיכוי שהיא תזהה את ההתנהגויות כלפיה כמזיקות. בד בבד, עם הזמן קטן הסיכוי שהמערכת המשפטית תעניק לגיטימציה להתערבות בתופעה.

תרומתו העיקרית של המחקר היא במסגור תופעה חברתית שעד כה חמקה מהעין וכעת מקבלת שיום והגדרה בכלים תיאורטיים שיטתיים, המשלבים בין עדשה ביקורתית פמיניסטית, תיאוריית הכבוד ופתרון משפטי. נוסף לכך, תורם המחקר לפיתוחה של תיאוריית הכבוד באמצעות בחינה אמפירית. כחלק מן התרומה בהיבט זה, המחקר הנוכחי מצביע על היחס שבין שני סוגי כבוד – הכבוד הסגולי וכבוד המחיה. עד עתה נתפסו שני סוגי הכבוד כמעגלים – כאשר מעגל הכבוד הסגולי מעובה במעגל ערכי שני משלים, אשר מתייחס לרבדים נוספים של הקיום האנושי והמכונה כבוד מחיה – ואילו במחקר זה מודגם כיצד ניתן להבין את היחס ביניהם כהצטברות, על פני ציר. אפקט ההצטברות משמעו, שמופעים חוזרים ונשנים של הגבלה ומניעה של פיתוח כבוד מחיה, כאשר אלה חלים בתחומי חיים שונים, מגיעים לכדי פגיעה בכבוד הסגולי וזו מצדיקה גינוי חברתי והתערבות משפטית. כמו כן, המודל הסכמטי שמשורטט ומוצע במחקר זה יכול לשמש להתבוננות בתופעות מגדריות נוספות, ולכן מרחיב את השיח ואת אוצר המילים בשדה האקדמי ובכלל. לבסוף, מחקר זה הוא מעשי בבסיסו ולכן טיוטת הצעת החוק – שמתבססת על מילותיהן וחוויותיהן של נשים אשר סיפרו על חיי היומיום שלהן – סוגרת אותו, אך פותחת דף חדש לעשייה פורה בתחום.